

КАМ'ЯНИЙ ХРЕСТ ЗІ ЗВЕНИГОРОДА: ІСТОРІЯ, МОРФОЛОГІЯ ТА РЕСТАВРАЦІЯ

*Віра ГУПАЛО¹, Ольга МАМЧУР²**¹Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна, e-mail: gupaloarcho@ukr.net**²Національний університет "Львівська політехніка",
вул. С. Бандери, 12, 79000, м. Львів, Україна, e-mail: mamchur121@gmail.com*

Представлено результати реставрації кам'яного хреста, який знаходиться у с. Звенигород (Пустомитівський р-н Львівської обл.) на узбіччі дороги, що провадить до с. Шоломія. Під нашаруваннями вапняної побілки відкрито вирізьблені написи, виконані кириличними буквами. Розшифровано скорочення слів. В ході порівняльного аналізу висловлюється припущення про первісний вигляд хреста, час встановлення якого віднесено до XIV–XV ст. і пов'язано із позначенням місця знаходження зруйнованої церкви та монастиря княжої доби.

Обстеження технічних особливостей нанесення написів вказує на повторне використання хреста у нову добу (1744), коли його з присадибної ділянки (в яку перетворився давній цвинтар) перенесено на узбіччя дороги.

Дослідження кам'яного хреста в ур. Гоева Гора має важливе значення для вивчення топографії княжої столиці, а також локальних мистецько-релігійних традицій на території Звенигорода у ранньомодерну добу.

Ключові слова: Звенигород, кам'яний хрест, реставрація, ранньомодерна доба.

На території сучасного с. Звенигород (Пустомитівський р-н Львівської обл.) збереглося п'ять христів, виконаних із каменю. Ще кілька зразків відомо в найближчих околицях. Хрести мають різну форму, а час їхнього встановлення охоплює широкий хронологічний діапазон – від пізнього середньовіччя до середини XIX ст. За винятком двох екземплярів усі хрести виконано із каменю пісковика; їхньою характерною особливістю є завершення горизонтального і верхнього відрізка вертикального рамен у формі трилисника; на поверхні майже кожного із цих зразків вибито дату, що пов'язана з різними локальними подіями XVIII та XIX ст. Хрести встановлено у прикметних місцях: з заходу – на початку села (від сторони Шоломія), з півночі – на роздоріжжі (до с. Гаї), зі сходу – на кінці села (від сторони Романова) та у центрі села (меморіальний).

На тлі вищезазначених христів виділяються два екземпляри, які відрізняються за місцем локалізації, сировиною, з якої виготовлені, та формою. Згідно з усною народною традицією їх встановлено на означення місця, де у княжу добу знаходилися церкви. Один хрест досі знаходиться на своєму первісному місці у східній частині села, в межах присадибного городу родини Рибаків в урочищі П'ятницьке, інший – в ур. Гоева Гора. В результаті археологічних досліджень, які здійснено на території ур. П'ятницьке у 1977–1978 рр., підтверджено наявність біля кам'яного хреста реліктів знищеної дерев'яної церкви [Іоаннісян, Могитич, Свешников, 1983], збудованої у першій половині XII ст. На місці пограбованого монголо-татарами і знищеного пожежею храму згодом розпланували цвинтар. При копанні могильних ям зруйновано первісну долівку церкви, вкриту різнокольоровими полив'яними керамічними плитками, рештки яких у значній кількості виявлено в межах святині й довкола неї. Кам'яний хрест встановлено на відстані 2 м на південь від вівтаря церкви (рис. 1). Його виконано із каменю черепашнику. Характерною особливістю форми хреста є горизонтальне та верхня частина вертикального рамен, які розширені і мають рівно зрізані краї. Площині рамен

притаманні майже трикутні обриси, підкреслені глибокими підрізами в напрямку до середохрестя, що наближено передає мотив сяючого хреста. Натомість нижню частину розширеного вертикального рамена сформовано у вигляді складового елементу триступеневого пірамідального обеліска. На площинах хреста проглядаються рельєфні нерівності, у яких вгадуються зображення та, можливо, окремі літери. Проте значна товщина шару побілки наразі виступає суттєвою перешкодою для відображення первісного стану поверхні предмета. Станом на сьогодні докладний час встановлення хреста в ур. П'ятницьке залишається не відомий і окреслюється широко – після 1241 р.

За формою рамен до "п'ятницького" хреста дуже подібний хрест з Гоевої Гори, якому й присвячено запропоноване опрацювання. Первісне місце розташування хреста ототожнюється згідно зі свідченнями старожилів, яке занотував Л. Чачковський ще на початку 30-х рр. ХХ ст., із обійстям Дмитра Гоя у північно-західній частині села [Чачковський, 1932, с. 18–19]. У переказах повідомляється, що у цьому місці на присадибному городі знаходилася давня церква та монастир з княжих часів. На їхнє означення й встановлено кам'яний хрест, який згодом перенесено на північний край парцелі і розміщено з південного боку дороги Звенигород-Шоломія. Обстежуючи територію садиби Д. Гоя і прилеглих до неї ділянок, Л. Чачковський відзначав, що "грунт там був густо засіяний румовищем та куснями каміння", а кільканадцять років перед його приїздом до Звенигорода там же ж викопано кілька оброблених кам'яних блоків та більшу кам'яну плиту [Чачковський, 1932, с. 19]. І. Свешніков підтвердив ці відомості, уточнивши, що згадувана кам'яна плита розміром 0,8×1,5 м знаходиться на городі Степана Савицького і залягає на гл. 0,15 м [Свешніков, 1953, с. 78].

Скупчення решток кам'яних плит (втім зі слідами обробки), надає більшої ймовірності переказам про існування церкви та монастиря. Переконують у реальності функціонування культових споруд й результати археологічних досліджень, які проведено на території ур. Гоева Гора у 1953–1955, 1985 рр. Тоді відкрито цвинтар, де виявлено 67 поховань княжої доби [Свешніков, 1976, с. 64].

Кладовище знаходилось у північно-західній частині Гоевої Гори і займало підвищення з північного боку сільської вулиці, мало південну експозицію, що підносились над рівнем полотна вулиці близько 4 м. На могильнику поряд із безінвентарними похованнями виступили могили, де поховано небіжчиків в одязі із шовкових тканини, в тому числі гаптованих золотими нитками, з багатими комплектами начільних оздоб і перснями, виконаними із бронзи та срібла. У міжвоєнний період тут цілеспрямовано займалися видобуванням срібних та золотих оздоб, що призвело до значного руйнування кладовища. Не викликає сумніву, що це поховання заможних представників місцевого населення. Час ужиткування супровідного поховального інвентарю не виходить за межі кінця XI – першої половини XIII ст. [Гупало, 2014, с. 417–420].

Рис. 1. Звенигород. Ур. П'ятницьке. Кам'яний хрест. XIV–XV ст. (?)

Fig. 1. Zvenyhorod. Piatnyts'ke place. Stone cross. XIV–XV centuries (?)

Враховуючи наявність цвинтаря, решток розвалу каміння та кам'яний хрест, припускаємо існування на південних схилах Гоевої Гори, передусім храму, при якому функціонував некрополь, де здійснювали поховання соціальних еліт Звенигорода.

На схід від Гоевої Гори простягається пасмо урочища Церковна Сторонка. Ці ділянки розділяв безіменний потічок, лівий доплив р. Горожанка, що впадала у Білку. Терену в ур. Церковна Сторонка притаманні досить стрімкі схили, що були не зовсім зручними для житлово-господарської забудови. Натомість їхня південна експозиція якнайкраще надавалася для ведення садово-городнього господарства (що й підтверджує майже повна відсутність культурного шару). В межах найбільш сплющеної ділянки знаходиться церква, присвячена св. Миколаю (XVIII ст.). Поблизу храму в ур. Дякове на території колишнього пришкільного городу знайдено три підвісні печатки, одна з яких київського митрополита Костянтина (1167–1182) [Грушевський, 1898, с. 1–2]. За свідченнями І. Билинкевича (пароха Звенигорода у 1888–1902 рр.) на відстані 100 м на схід від школи збереглися рештки кам'яного фундаменту, який згідно з місцевими переказами ототожнювали із давнім церквищем [Билинкевич, 1899,

с. 129]. Усе вищесказане загалом схиляє до думки, що горбисте пасмо північного передмістя княжого Звенигорода в межах ур. Гоева Гора–Церковна Сторонка займав єдиний монастирський комплекс, загальна площа якого становила щонайменше 25 га [Гупало, 2014, с. 420].

Усі обителі Звенигорода та Звенигородської землі, подібно до інших міст давньої Русі, становили елементи єдиної системи монастирської ієрархії в межах князівства. Припускаємо, що об'єднував загал більших та менших монастирів головний (керівний) монастир Звенигорода. З огляду на знахідки підвісних печаток (особливо київського митрополита Костянтина) та цвинтаря звенигородської знаті таким монастирем могла бути обитель в ур. Гоева Гора–Церковна Сторонка. Отож, є всі підстави вважати, що кам'яний хрест в ур. Гоева Гора дійсно позначав місце локалізації церкви, збудованої у княжу добу і знищеної монголо-татарами.

Пам'ятка складається з двох частин: хреста та постаменту, на якому він стоїть (рис. 2). Хрест зберігся на усю висоту – 152 см. Натомість постамент глибоко вкопано у ґрунт; над денною поверхнею він виступає лише на 20 см. Привертає увагу форма рамен хреста. Бічні сторони кожного із них гостро зрізано у напрямку до середохрестя, утворюючи трикутноподібні площини. При цьому зовнішні краї горизонтального рамена мають дугасто-опуклі обриси, а вертикального рамена – рівно зрізані. Довжина вертикального рамена складає 68 см, горизонтального – 51 см. Площина рамен є легко втопленою, завдяки чому вздовж краю сформовано рельєфний валиковий бортик. Конструктивно фігура хреста складає єдине ціле зі стовпом-підніжжям, з яким вони суцільно витесані. Загальна висота підніжжя – 85 см. Воно має форму двоступінчастого обеліска з вузькою верхньою частиною (завширшки 21 см і заввишки 23 см) та дещо ширшою – нижньою частиною (завширшки 34 см), площина якої до того ж розділена горизонтальним валиком. На пласких поверхнях хреста

Рис. 2. Звенигород. Ур. Гоева Гора. Кам'яний хрест. Реверс. Стан до реставрації. Фото 2015 р.

Fig. 2. Zvenyhorod. Goeva Gora place. Stone cross. Reverse. Situation before restoration. Photo 2015

(з лицьової сторони і на звороті) проглядаються кириличні написи (втім дзеркального накреслення), про що зазначав ще Л. Чачковський [Чачковський, 1932, с. 19]. З огляду на слабку читабельність літер написи досі не прочитано. Переслідуючи мету здобути нову інформацію, щодо походження хреста і часу його переміщення, прийнято рішення здійснити реставрацію та консервацію.

Реставраційні заходи

Стан пам'ятки до реставрації. Кам'яний хрест відхилений від вертикальної осі на 32 см на північ. Його поверхню вкривають численні вапняні нашарування (рис. 1). Під час проведення зондажу виявлено більше чотирьох шарів як вапна, так і вапна із фарбою. Під цими нашаруваннями відзначено сліди від старої олійної фарби (місцями) та біонарости. З лицьового (північного) боку при основі нижньої частини вертикального рамена простежується поперечна наскрізна тріщина по усій основі рамена вздовж середохрестя; у лівому кутку відсутній шматок каменю (рис. 3). Зі зворотного (південного) боку в нижній частині лівого рамена відбито фрагмент каменю; вищербина займає майже на третину загальної поверхні рамена (рис. 1). Частини хреста в районі тріщини з'єднано портландцементом. Камінь-основа, на якому стоїть хрест, вкрито біонаростами та мохами.

Очищення механічним способом. Після фотофіксації, зняття обмірів та виконання графічного рисунку об'єкта розпочато очищення каменю від пилу, бруду та вапняних нашарувань за допомогою господарського мила та води. Встановлено, що побілку наносили щороку за допомогою малярної щітки. Місцями, особливо в області борозен літер, збереглися старі нашарування вапна світло-рожевого кольору. У нижній частині вертикального рамена з лицьового боку чіткіше проступила дата "1827", у борознах якої відзначено рештки червоної фарби, перекриті вапном. Сліди давнішого фарбування простежено й у нижній частині обеліска. Ці нашарування не піддавалися розчистці милом та водою і потребували використання хімічних засобів.

Очищення хімічним методом. На ділянки з рештками старої фарби наносили товстий шар розчинника (змивка СП-6), який залишався на 39 хв. Після цього акуратними рухами за допомогою щітки та води ретельно знімали залишки змивки. Ця процедура вимагала певної обережності, оскільки змивка має кислотнолужне середовище і навіть незначна її кількість може пошкодити поверхню шкіри та спричинити опіки. Очищена поверхня каменю характеризується крупними вкрапленнями піщинок та мушель, а також глибокими порами різної величини, які в більшості випадків заповнено біонаростами. Для ліквідації останніх на усю поверхню об'єкта нанесено мікробіоцидний розчин Saparol Sapatox. Для дії розчину його витримували на камені близько 40 хв, а потім змивали чистою водою за допомогою щіток. Зі зворотного боку хреста у нижній частині обеліска, де простежувалося найбільше забруднення, накладено компрес із 10 % розчину амонію та целюлози. Для цього амоній розчинявся у теплій воді, змочувалися серветки та широким пензлем їх накладали на поверхню каменю та пори.

Рис. 3. Звенигород. Ур. Гоева Гора. Кам'яний хрест. Аверс. Пошкодження правого рамена. Фото 2015 р.
Fig. 3. Zvenyhorod. Goeva Gora place. Stone cross. Averse. Damage of the right arm of the cross. Photo 2015

Рис. 4. Звенигород. Ур. Гоева Гора. Кам'яний хрест. Реверс. Загальний вигляд після реставрації. Фото 2016 р.
Fig. 4. Zvenyhorod. Goeva Gora place. Stone cross. Reverse. General view after restoration. Photo 2016

Компрес знімали через 60 хв. Проте ці заходи, що покликані зм'якшити шар застарілої фарби для кращого її усунення, суттєвих результатів не дали. Тому заповнення глибоких пор, де залягло вапно, ґрунт та фарба, вибирали скальпелем та шилом. Після цього усю поверхню об'єкта очищено водою із нейлоною та сталевією щітками.

Для усунення решток старої фарби застосовано компрес з більш сильного 15 % розчину амонію, який через целюлозу накладено на 40 хв. Аби запобігти швидкому висиханню розчину при високій денній температурі, зволожену ділянку обмотували поліетиленовою плівкою. На завершення цієї процедури камінь знову промито чистою водою. В результаті застосованих заходів вдалося значно усунути забруднення, однак стара фарба де-не-де ще залишалася в окремих місцях. З метою зберегти автентичність первинного шару прийнято рішення залишити ці рештки.

Поверхня постаменту (каменю на якому стоїть хрест) вкрита цементним покриттям, яке усунуто за допомогою зубила та молотка. Механічним способом очищено ділянки, пошкоджені біонаростами та мохами. Повністю очищений об'єкт фото фіксується.

Відтворення та доповнення втрачених частин реставраційною пастою. Насамперед належало склеїти поверхні наскрізної тріщини при основі нижньої частини вертикального рамена хреста та відтворити цілісність площин в області вищербин. Для цього попередньо звільнені від ґрунту та вапна доступні ділянки добре зволожено та укріплено гідрофобною ґрунтовкою глибокого проникнення. Коли поверхня каменю трохи підсохла в районі вищербин нанесли

перший шар реставраційної пасти, яка імітує структуру каменю. До складу субстанції входять: пісок, крихта із пісковіку із дрібними камінчиками (крупнодисперсна), середньодисперсна вапнякова пудра, білий цемент, гашене гідратне вапно, мінеральні пігменти, вода, що змішуються до консистенції густої пасти. Для зміцнення структури у пасту додано дрібні камінці вапняку та пісковіку (обов'язково мокрі). Після викладення першого шару сирої суміші для її фіксації приставлено палички та обмотано рамена хреста поліетиленовою плівкою для запобігання швидкому тужавінню та розтріскуванню пасти. Перед накладанням другого шару реставраційної суміші попередній застиглий шар штучного каменю злегка зрізали, прошкробали і добре змочили, а потім покрили ґрунтовкою для кращого схоплення з поверхнею допакування.

Для ліквідації наскрізної тріщини використано двокомпонентний епоксидний клей (модифікована епоксидна смола та затверджувач), який змішано із вапняковою пудрою до консистенції густої пасти. Нанесений на суху поверхню епоксидний клей висихав понад 5 годин. Після того як він повністю затужавів допастовувалася поверхня склеєних тріщин. Затверділій поверхні штучного каменю надано вигляд фактури оригінального каменю. На завершення реставраційну пасту розбавлено з пігментами, для того, щоб колір був наближено подібний до автентичного каменю.

Лісерування літер. Враховуючи слабку читабельність літер через значне знищення поверхні каменю, прийнято рішення підтонувати літери вапняною водою на основі з мінеральними пігментами, після чого борозни покрито ґрунтовкою для зміцнення.

Рис. 5. Звенигород. Ур. Гоева Гора. Кам'яний хрест. Аверс. Напис на раменах
Fig. 5. Zvenyhorod. Goeva Gora place. Stone cross. Averse. Description at the arms of the cross

Рис. 6. Звенигород. Ур. Гоева Гора. Кам'яний хрест. Аверс. Напис на підніжжі
Fig. 6. Zvenyhorod. Goeva Gora place. Stone cross. Averse. Description at the pedestal

Зміцнення текстури каменю. Оскільки хрест стоїть під відкритим небом на узбіччі дороги, вирішено застосувати додаткові заходи для запобігання впливу на камінь негативних чинників. З цією метою на усю поверхню об'єкта нанесено акрилову гідрофобну ґрунтовку глибокого проникнення. У такий спосіб створено невидиму захисну плівку, яка захистить камінь від дії природних факторів та довколишнього середовища (рис. 4).

Аналіз написів

Здійснені реставраційні заходи дозволяють ідентифікувати більшість зображених літер. Однак частину букв первісно виконано недбало, через що їхні обриси є нечіткі; інші букви зазнали пізнішого руйнування. Усе це загалом обумовило наявність певних прогалин у прочитанні як самих букв, так і змісту написів.

Лицьова (північна) сторона хреста (рис. 5). *Вертикальне рамено-верхня гілка.* В центральній частині площини зображено три літери під титлом “ІЦИ”, виконані досить ретельно чіткими, рівномірно заглибленими борознами, які на кінцях злегка розширені. Обрисам букв притаманна каліграфія. Це традиційний скорочений напис: “І(СУС) Ц(АР) И(УДЕИ)”.

Горизонтальне рамено. У центрі площини кожної з гілок поміщено по дві букви під титлом. Літери виконано в аналогічному стилі, проте представлено у дзеркальному відображенні. Справа на ліво читається: на правій гілці рамена – “І(СУ)С”, на лівій – “Х(РИСТО)С”.

Рис. 7. Звенигород. Ур. Гоєва Гора. Кам'яний хрест. Аверс. Напис у нижній частині підніжжя під валиком

Fig. 7. Zvenyhorod. Goeva Gora place. Stone cross. Averse. Description at the lower part of pedestal under ledge

ному вигляді – тобто не дзеркально. Зміст напису можна прочитати як: **“СЕИ Г(ОСПО)ДИ СОЗДАСЯ РАБА (?) Б(О)ЖІА.”** Не зрозумілим є накреслення літери “А” у слові “РАБА”, що має характерне відгалуження, яке зближує її з можливим написанням літери “М”.

Рис. 8. Звенигород. Ур. Гоєва Гора. Кам'яний хрест. Реверс. Написи на раменах

Fig. 8. Zvenyhorod. Goeva Gora place. Stone cross. Reverse. Description at the arms of the cross

Вертикальне рамено-нижня гілка. Усе поле рамена займають чотири крупні букви, які за стилем виконання дещо відрізняються від попередніх. Перші три літери **“МЛБ”**, накреслені розмашисто і розміщені під кутом (майже навскоси), ледь помістилися у вільному полі площини. Над кожною із літер зображено титл, але його форма на відміну від вище описаних написів, має обидва кінці опущені до низу. У букви “Б” титл одночасно виступає й як верхня перекладина літери. Третя буква **“Р”** зображена дзеркально і розмішена під літерою “Л”. Цей напис є скорописом широко відомого вислову: **“М(ЕСТО) Л(ОБНОЕ) Р(АЙ) Б(ЫСТЬ)”**.

Підніжжя хреста (рис. 6) Усе поле підніжжя заповнює напис, зображений дзеркально. У вузькій частині підніжжя нанесено два слова, розміщені у два рядки: **“СЕИ” “ГДІ”**. Нижче у чотирьох рядках міститься напис: **“СОЗД” “АСА” “РАБА.” “БЖІА”**. У словах **“ГДІ”** і **“СОЗД”** букви “Д” і “З” представлено у звичай-

Як зазначалося вище, розширена частина підніжжя хреста у своїй нижній третині посідає рельєфний валик. Під ним досить вправно вирізьблено букви, щільно розташовані у три ряди: **“ТАВРИЛА” “ПОПРОЗВ” “ЩГУХ”** (рис. 7). Привертає увагу спосіб написання двох останніх слів. Слово **“ПОПРОЗВИЩУ”** через малу поверхню не поміщалося у рядку, тому його закінчення **“ИЩУ”** написали скорописом, помістивши в обрисах букви “Щ” між її вертикальними рисками дві букви – “И” та “У”. Крім цього, крайня риска послужила основою й для букви “Г”.

Порівняльний аналіз загалу накреслених літер дозволяє говорити про два стилі зображення. Перший із них репрезентує дуже акуратне, каліграфічне різьблення, яким передано монограми на горизонтальному та верхній гілці вертикального рамен. Натомість решта напису як на нижній гілці вертикального рамена, так і на підніжжі хреста зраджує грубо виконані та спотворені обриси букв, що доповнюються вклиненням у дзеркальне зображення традиційного **“правильного”** написання літер. Подібна обставина змушує висунути припущення

якщо не про різночасовість створення напису, то, принаймні, про двох різних його виконавців.

Загал напису на лицьовій стороні хреста має наступний зміст:

“І(СУС) Ц(АР) И(УДЕИ)

І(СУ)С Х(РИСТО)С

М(ЕСТО) Л(ОБНОЕ) Р(АЙ) Б(ЫСТЬ)

СЕИ (КРЕСТ) Г(ОСПО)ДИ СОЗДАСЯ РАБА (?) Б(О)ЖІЯ ГАВРИЛА ПО ПРОЗВИЩУ
ГУХ.”

Рис. 9. Звенигород. Ур. Гоева Гора. Кам'яний хрест. Реверс. Напис у верхній частині підніжжя
Fig. 9. Zvenyhorod. Goeva Gora place. Stone cross. Reverse. Description at the upper part of pedestal

Рис. 10. Звенигород. Ур. Гоева Гора. Кам'яний хрест. Реверс. Напис у нижній частині підніжжя над валиком
Fig. 10. Zvenyhorod. Goeva Gora place. Stone cross. Reverse. Description at the lower part of pedestal under ledge

Зворотна (південна) сторона хреста (рис. 8). Напис зберігся частково. Стель, у якому накреслено букви, аналогічний способу зображення більшості літер на лицьовій площині. Загальною рисою нанесення букв є їхнє нерегулярне розташування у рядку, де вони виступають зверху чи знизу за межі його уявної лінії.

Рис. 11. Звенигород. Ур. Гоева Гора. Кам'яний хрест. Реверс. Напис у нижній частині підніжжя під валиком
Fig. 11. Zvenyhorod. Goeva Gora place. Stone cross. Reverse. Description at the lower part of pedestal under ledge

Вертикальне рамено-верхня гілка.

Найбільш проблемний для прочитання перший рядок напису, який складається з чіткої букви “О”, над якою слабо проглядається менша за розміром літера “П”; зі значним пробілом нанесено дві більшого розміру букви “СТ”. Скидається на те, що різьбяр не розрахував належним чином поле для розташування літер, тому аби заповнити усю площину змушений був вдаватися до скорочення першого складу. Виходячи з цього перше слово мало б означати “ПОСТ(АВИЛ)”. Друге слово складається із чотирьох знаків. Перша буква, більша за інші, своїми загальними обрисами мала б означати “А”. Проте всередині неї чітко помітні перекладинки, що дозволяють говорити про спотворену букву “А”, в яку вписано “М”. На

підкреслення цього скоропису поставлено дугастий титл, після якого досить каліграфічно виписано наступні два знаки “РК” і напівзнищене “О”. Загал, на нашу думку, можливо прочитати як ім'я **“МАРКО”**.

Горизонтальне рамено. Напис представлено у дзеркальному зображенні. Справа у два рядки поміщено слова: **“СВЕ(Т)” “С(ВЯ)ТЬ”**, а зліва лише одна буква **“Т”**, яку, найімовірніше, слід читати як **“Т(РОИЦА)”**.

Вертикальне рамено-нижня гілка. Поверхня рамена пошкоджена вищербиною, яка знищила напис. Це, очевидно, з бігом часу дозволило на вцілілій площині з рештками знаків вибити дуже грубо виконану дату – **“1827”**.

Підніжжя хреста. Аналогічно як і на лицьовій стороні, у нижній третині площини підніжжя присутній рельєфний валик. Усю поверхню займає напис, виконаний у семи рядках: у верхній вузькій частині підніжжя – **“КР(ЕС)Т” “ТО(Т)”** (рис. 9), у розширеній частині, над валиком – **“РОК” “УБ(О)ЖІ(Я)” “А҄МД”** (рис. 10), під валиком – **“АЛЩИМАИС” “ЧИКМО”** (рис. 11).

Бічна поверхня хреста (рис. 12). У нижній половині розширеної частини підніжжя міститься п'ять знаків. Чотири з них розташовано в одному рядку – **“Д(ЕКАБР)ИА**, а один у другому: **“Д”**.

Загал напису на зворотній стороні хреста, на нашу думку, можна прочитати як:

“ПОСТ(АВИЛ) МАРКО

СВЕ(ТЬ) С(ВЯ)ТЬ Т(РОИЦА)

КР(ЕС)Т ТО(Т) РОКУ Б(О)ЖІ(Я)

А҄МД (1744) (МЕСЯЦА) Д(ЕКАБР)ИА (ДНЯ) Д (четвертого) АЛ(ЧУ)ЩИМ А ИСЧИКМО”.

Хронологія та функція

Підсумовуючи проведене дослідження хотілося б відзначити кілька основних аспектів. Насамперед, слід підкреслити, що палеографічний аналіз напису – це предмет майбутнього фахового вивчення. Для нас важливим було визначити: а) первісний вигляд хреста, б) функціональне призначення, в) час виготовлення, г) час перенесення на узбіччя.

Враховуючи візуально простежені відмінності у стилях і способах нанесення написів, вважаємо, що початково зворотний бік хреста не містив жодних зображень чи знаків. Натомість на лицьовій поверхні ретельно вирізьблено монограми Христа – **“ІЦІ”, “ІС”, “ХС”**. Привертає увагу монолітна форма усього об'єкта, що складається із рівно-та трикутнораменного хреста і двоступінчастого підніжжя. Останнє, як престол хреста, виступає символічним відображенням гори Голгофи. Варто зазначити, що зображення хрестів на підніжжі розглядається дослідниками як формальна ознака символу системи владичного управління, що зафіксовано легендами єпископських підвісних печаток XIV–XV ст. [Янин, 1985, табл. 157, 8: 158, 4–5; 159, 5]. Враховуючи це, можемо припустити, що встановлення у колишній столиці князівства

Рис. 12. Звенигород. Ур. Гоєва Гора. Кам'яний хрест. Бічна поверхня. Напис у нижній частині підніжжя

Fig. 12. Zvenyhorod. Goeva Gora place. Stone cross. Side surface. Description at the lower part of pedestal

кам'яного образу хреста на Голгофі в межах руїн церков (чи монастиря), на нашу думку, вказує не тільки на локалізацію святинь, але й на особливе значення цих об'єктів. Виходячи із припущення, що у Звенигороді мали б функціонувати керівні (владичні) церковно-монастирські інституції, (що підтверджує й кам'яний храм біля мурованого князівського палацу), кам'яні хрести на торговиці і в ур. Гоева Гора засвідчували б високий ранг столичних сакральних об'єктів у структурі церковної ієрархії Звенигородського князівства.

Рис. 13. Мапа Ф. фон Міга 1779–1782 рр. Звенигород. Місцезнаходження кам'яного хреста в ур. Гоева Гора

Fig. 13. F. fon Mig's map 1779–1782. Zvenyhorod. Location of stone cross in Goeva Gora place

Згідно з усною народною традицією хрест в ур. Гоева Гора (як і на торговиці) встановлено на ознаку зруйнованих храму та монастиря, що, як відзначено вище, частково підтверджено археологічними розкопками. У такому випадку первісно хрест на Гоевій Горі належав до категорії пам'ятних (чи т.зв. “заміщувальних”) знаків, які покликані були замінити на освяченій землі вже не існуючий сакральний об'єкт. Беручи до уваги період функціонування після монгольських цвинтарів на території міста (де простежено щонайменше два яруси поховань), доцільність встановлення хреста з більшою ймовірністю можемо ототожнювати із часом припинення експлуатації території *sacrum*. Нижня хронологічна межа цього процесу, що позначився новим етапом житлово-господарської та виробничої забудови, припадає на першу половину XIV ст. [Гупало, 2014, с. 456]. Наскільки інтенсивно відновлювалась (чи заново створювалась) інфраструктура Звенигорода у цей час – завдання майбутніх досліджень. Згідно сучасного стану джерельної бази можемо стверджувати, що забудовою охоплено передусім центральну частину давнього міста – його дитинець та околишній город. Натомість, як довго стояли пустою терени колишніх передмість – невідомо. Принаймні, у XVI ст. поряд із Гоевою горою у Церковній Сторонці вже існувала церква св. Миколая з прилеглим цвинтарем, яку перебудували у 1759 р. [Билинкевичь, 1899, с. 129; Грушевський, 1899, с. 5]. З огляду на ці міркування, дозволимо собі висловити попередні припущення, що розглядуваний кам'яний хрест могли встановити впродовж XIV–XV ст.

У виділенні періодів подальшої експлуатації об'єкта слід враховувати ту обставину, що на території майже усієї Східної Європи, починаючи з XV ст. суттєво зменшились темпи кам'яного хресторобного виробництва. У відчутному об'ємі відроджується воно лише з XVII ст., досягаючи у XIX ст. піку свого розвитку, що відображено у ставрографічній історіографії історичного, мистецтвознавчого та етнографічного характеру [наприклад: Кузенко, 2008; Малина, 2009; Моздир, 2009; Іванчишен, 2015; Панченко, 2014, с. 206]. Така ситуація обумовила повторне використання старих хрестів, яскравим підтвердженням чого є написи з пізнішою метрикою. Хрест з Гоевої Гори належить до тих небагатьох меморіальних зразків, що інформують про імена замовника (Марко) і виконавця (Гаврило Гух) та рік виконання напису (1744). Співвідношення змісту напису на лицьовій та зворотній поверхнях вимагає ще додаткового фахового аналізу і виходить за межі розглядуваних питань. Для нас вагомим є те, що напис, який виконано у 1744 р., надав хресту нового значення, перетворивши його з пам'ятного (заміщувального) у "поклонний", на що вказує припис-заклик у нижній частині: **АЛ(ЧУ)ЩИМ А ИСЧИКМО**. Викарбований в камені вислів – це четверта заповідь євангельського блаженства: "Блаженны алчущие и жаждущие правды, ибо они насытятся" (Матф. 5:6). Скорочення виразу лише до двох слів звучить як своєрідний девіз для усіх, хто, як голодний, нестримно прагне до задоволення духовних потреб, що відображається у пізнанні Божественної Істини і виконанні у всьому Божої волі. Таким чином, ті, хто провадить праведний спосіб життя задовольнить духовний голод на шляху до свого морального вдосконалення. Вибір замовником саме цієї заповіді вказує на особу високодуховну і глибоко віруючу, яка закликала подорожніх йти шляхом праведності. Не виключено, що сам зміст заповіді обумовив перенесення хреста на узбіччя дороги, надаючи йому значення придорожнього. Принаймні на мапі Ф. Фон Міга (1779–1782 рр.) хрест вже позначено на тому місці, де він знаходиться до сьогоднішнього дня (рис. 13).

Загалом збережений і відреставрований кам'яний хрест в ур. Гоева Гора зі Звенигорода виступає цінним джерелом для вивчення особливостей української хрестології, репрезентуючи етапи трансформації меморіальної пластики впродовж пізнього середньовіччя–нової доби.

ЛІТЕРАТУРА

- Билинкевич І.* (1899). Несколько памятковъ изъ древле-княжеского русского города Звенигорода // *Временникъ Ставропигійскаго Института*. – Львовъ. – С. 126–130.
- Грушевський М.* (1898). Печатка м. Константина з Звенигорода // *Записки НТШ*. – Т. 221. – Кн. II. – С. 1–2.
- Грушевський М.* (1899). Звенигород Галицький // *Записки НТШ*. – Т. XXXI. – С. 1–28.
- Гупало В.* (2014). Звенигород і Звенигородська земля у XI–XIII століттях (соціоісторична реконструкція). – Львів. – 532 с.
- Иоаннисян О.М., Могитич И.Р., Свешников И.К.* (1983). Церковь Параскевы-Пятницы в Звенигороде на Белке – памятник деревянного зодчества домонгольской Руси // *Памятники культуры: новые открытия* – Ленинград. – С. 494–507.
- Іванчишен В.* (2015). Продукція подільських майстрів-каменотесів на території Херсонської губернії наприкінці XIX–на початку XX ст.. Торговельні взаємозв'язки та особливості побутування // *Scriptorium nostrum*. – № 1–2. – С. 144–154.
- Кузенко П.* (2008). Українське меморіалознавство: Історія та сучасність // *Художня культура. Актуальні проблеми*. – Вип. 5. – С. 581–591.
- Малина В.* (2009). Кам'яні хрести в Україні XVIII–XX ст.: Онтологія. Типологія. Символіка. Функція. – Миколаїв. – 864 с.
- Моздор М.* (2009). Українська народна меморіальна пластика. – Львів. – 289 с.
- Панченко В.Б.* (2014). Каменные кресты из коллекции академика Н.П. Лихачева // *Труды Государственного Эрмитажа. Наследие Николая Петровича Лихачева: интерпретация текста и образа. Материалы научной конференции, посвященной 150-летию со дня рождения академика Николая Петровича Лихачева (1862–1936)*. – Санкт Петербург. – Т. LXXI. – С. 201–220.

Свешников И.К. (1953). Дневник научного сотрудника экспедиции Львовского государственного исторического музея в Бибрский район Львовской области с 12 по 22 мая 1953 г. // Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Спр. 1953/1. – 81 с.

Свешников И.К. (1976). Довідник з археології України. Львівська область. – Київ: Наук. думка. – 96 с.

Чачковський Л. (1932). Княжий Звенигород (досліди в поземеллю). – Станіславів. – 28 арк.

Янин В.Л. (1985). Вислые актовые печати // Археология СССР. Древняя Русь. Город, замок, село. – Москва. – С. 378–386.

REFERENCES

Bilinkevich, I. (1899). Neskolko pamyatok iz drevle-knyazheskogo russkogo goroda Zvenigoroda. *Vremennik Stavropigijiskago Instituta*. Lvov, 126–130 (in Russian).

Hrushevskiy, M. (1898). Pechatka m. Konstantyna z Zvenyhoroda. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, 221(II), 1–2 (in Ukrainian).

Hrushevskiy, M. (1899). Zvenyhorod Halytskyi. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, 31, 1–28 (in Ukrainian).

Hupalo, V. (2014). *Zvenyhorod i Zvenyhorodska zemlia u XI–XIII stolittiah (sotsioistorychna rekonstruktsiia)*. Lviv, 532 pp. (in Ukrainian).

Ioannisyanyan, O.M., Mogitich, I.R., & Svshnikov, I.K. (1983). Cerkov Paraskevyy-Pyatnicy v Zvenigorode na Belke – pamyatnik derevyannogo zodchestva domongolskoj Rusi. *Pamyatniki kultury: novye otkrytiya*. Leningrad, 494–507 (in Russian).

Ivanchyshyn, V. (2015). Produktsiia podilskykh maistriv-kamenotesiv na terytorii Khersonskoi hubernii naprykintsi XIX–na pochatku XX st. Torhovelni vzaiemozv'iazky ta osoblyvosti pobutuvannia. *Scriptorium nostrum*, 1–2, 144–154 (in Ukrainian).

Kuzenko, P. (2008). Ukrainiske memorialoznavstvo: Istoriia ta suchasnist. *Khudozhnia kultura. Aktualni problemy*, 5, 581–591 (in Ukrainian).

Malyna, V. (2009). *Kam'iani khresty v Ukraini XVIII–XX st.: Ontolohiia. Typolohiia. Symvolika. Funktsiia*. Mykolaiv, 864 pp. (in Ukrainian).

Mozdor, M. (2009). *Ukrainska narodna memorialna plastyka*. Lviv, 289 pp. (in Ukrainian).

Panchenko, V.B. (2014). Kamennye kresty iz kollektsii akademika N.P. Lihacheva. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha. Nasledie Nikolaya Petrovicha Lihacheva: interpretatsiya teksta i obraza. Materialy nauchnoj konferentsii, posvyashhennoj 150-letiyu so dnya rozhdeniya akademika Nikolaya Petrovicha Lihacheva (1862–1936)*, 71, Sankt Peterburg, 201–220 (in Russian).

Svshnikov, I.K. (1953). Dnevnik nauchnogo sotrudnika ekspeditsii Lvovskogo Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeya v Bibrskij rajon Lvovskoj oblasti s 12 po 22 maya 1953 g. *Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy*, Spr. 1953/1. 81 pp. (in Russian).

Svshnikov, I.K. (1976). *Dovidnyk z arkeolohii Ukrainy. Lvivska oblast*. Kyiv: Naukova dumka, 96 pp. (in Ukrainian).

Chachkovskiy, L. (1932). *Kniazhyi Zvenyhorod (doslidy v pozemelliu)*. Stanislaviv, 28 ark. (in Ukrainian).

Yanin, V.L. (1985). Vislye aktovye pečhati. *Arheologiya SSSR. Drevnyaya Rus. Gorod, zamok, selo*. Moskva, 378–386 (in Russian).

*Стаття: надійшла до редакції 04.10.2016
прийнята до друку 29.11.2016*

STONE CROSS FROM ZVENYHOROD: HISTORY, MORPHOLOGY AND RESTORATION

Vira HUPALO¹, Olga MAMCHUR²

*¹Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,
Vynnychenka Str., 24, 79008, Lviv, Ukraine, e-mail: gupaloarcho@ukr.net*

*²National University "Lviv Polytechnic",
S. Bandera Str., 12, 79000, Lviv, Ukraine, e-mail: mamchur121@gmail.com*

Results of the restoration of the stone cross, which is located in Zvenyhorod (Pustomyty district, L'viv region) on the wayside of the road towards Sholomya are presented at the article. Under the layers of lime whitewash carved inscriptions made by Cyrillic letters were discovered. Abbreviations are decrypted. During the comparative analysis hypothesis about the original appearance of the cross is made. Its installation is attributed to XIV–XV centuries and was caused by designation of the location of destroyed church and monastery of the Early Middle Ages.

Examination of technical features of writing indicates the reusing of the cross in Modern Era (1744), when from the smallholding (on which an old cemetery turned) it was moved to the wayside of the road.

Researching of the stone cross from Goyeva Gora is important for study of topography of the princely capital, as well as local artistic and religious traditions on the territory of Zvenyhorod in Early Modern Age.

Key words: Zvenyhorod, stone cross, restoration, Early Modern Age.